

Конверсійні процеси в ідіолекті Тараса Шевченка

У статті проаналізовано субстантивацию як один із найпродуктивніших конверсійних процесів у творах Т. Шевченка; з'ясовано граматичні, структурно-семантичні й стилістичні особливості субстантивованих слів.

Ключові слова: транспозиція, конверсія, субстантивација, ступінь субстантивациї.

В статье проанализирована субстантивация как один из наиболее продуктивных конверсионных процессов в произведениях Т. Шевченко; определены грамматические, структурно-семантические и стилистические особенности субстантивированных слов.

Ключевые слова: транспозиция, конверсия, субстантивация, степень субстантивации.

The article analyzes substantivisation as one of the most productive conversion processes in the works of Taras Shevchenko; disclosed grammatical, structural and semantic and stylistic features of substantivized words.

Key words: transposition, conversion, substantivisation, degree of substantivizing.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку української лінгвістики проблема транспозиції є однією з найбільш дискусійних, неоднозначно потрактованих, оскільки багато питань, пов'язаних із її системним вивченням, ще не набули остаточного розв'язання. Зокрема, потребують системного дослідження різновиди та ступені взаємопереходу в системі частин мови. Транспозиційні процеси у різні періоди були об'єктом дослідження Д. Гринчишина, В. Ващенко, Й. Дзєндзелівського, О. Пешковського, Є. Куриловича, І. Кучеренка, М. Леонової та ін. На сучасному етапі проблеми транспозиції (конверсії) активно вивчають І. Вихованець, К. Городенська, Г. Гнатюк, А. Загнітко, В. Ожоган, О. Селіванова та інші.

У лінгвістичній концепції українського дослідника І. Вихованця транспозиція представлена як триступеневий процес, який під впливом функціональних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного і семантичного вираження [3, с. 19-23]. Синтаксична транспозиція зумовлює утворення функціонально співвідносних синтаксичних

одиниць для реалізації певної семантики, регламентує синтаксичне структурування тих чи інших значень. Синтаксичний ступінь частини-мовного переходу є початковим, він засвідчує переміщення слова в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію [3, с. 20]. Морфологічний ступінь – вищий, порівняно із синтаксичним, за якого вторинні формально- і семантико-граматичні функції трансформованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, у складі якої вони починають уживатися. Найвищим, завершальним, ступенем транспозиції I. Вихованець вважає семантичний, який сигналізує про набуття транспозитом (дериватом) іншого порівняно з вихідною лексичною семантикою значення [3, с. 21].

Залежно від частини мови, в яку транспонується слово, розрізняють субстантивізацію, ад'єктивізацію, вербалізацію, адвербіалізацію, прономіналізацію тощо. Ці процеси, за яких перехід слова з однієї частини мови в іншу відбувається так, що форма слова певної частини мови (чи його основа) використовується без будь-яких матеріальних змін як репрезентант іншої частини мови, розглядають як різновид транспозиції – конверсію (спосіб творення слів без використання спеціальних словотвірних афіксів) [10, с. 247].

Субстантивізація є одним із найпродуктивніших конверсійних процесів, сутність якої полягає у тому, що слова інших частин мови (прикметники, займенники та ін.) втрачають здатність виражати ознаку чи узагальнено вказувати на неї та набувають синтаксичних властивостей і категорійного значення іменника.

Об'єктом даного дослідження є субстантивовані прикметники, дієприкметники, займенники та числівники у поетичних творах Т. Шевченка.

Явище субстантивізації найбільш характерне для прикметників, займенників, співвідносних із прикметниками, та дієприкметників: *І хто їй розкаже, і хто **теє** знає, де **милий** ночує... Чи, може, з **другою, другу**ю кохає, її, **чорнобриву**, уже забуває? [12, с. 10]; *І, хоч так, як жарти, **колишнє** згадай [12, с. 131]; У **всякого і свого** чимало... [12, с. 39]; *Мене **мати** породила, **нехрещену** положила [12, с. 11].***

У контексті прикметник у результаті редукації опорного іменника перебирає на себе його функції, звужує своє лексичне значення, тобто втрачає здатність виражати загальну ознаку, яка може стосуватися багатьох різних предметів, і, як результат, сам прикметник стає назвою певного предмета. Залежні граматичні прикметникові категорії (рід, число, відмінок) стають самостійними. Субстантивовані прикметники, як правило, втрачають здатність змінюватися за родами, зберігаючи при цьому прикметникову систему відмінювання: **воронький**,

буйнесенький – чол. рід; *весільна, пречиста* – жін. рід; *пророче, подушне, колишнє* – середн. рід; проте нерідко трапляються також парні субстантивовані утворення: *чорнобривий – чорнобрива, милий – мила, молодий – молода, старий – стара*. Як бачимо, класифікаційна функція роду субстантивованих прикметників зумовлена формальним і семантичним факторами: чоловічий і жіночий рід сигналізує насамперед про назви осіб відповідно до статі – носіїв відповідної ознаки, а середній рід – про назви абстрактних понять. Граматичне значення числа у субстантивованих прикметниках також виявляє певні особливості: переважна більшість таких слів фіксується у формі однини, хоча вони можуть уживатися також і в множині: *Воно й добре; та на лихо лісничі почули* [12, с. 46]; *Хоч годочок, хоч літечко, хоч Петра дїждати, хоч зелених* [12, с. 244]. В останньому реченні *зелені* (із контексту – *свята*) – множинний (контекстуальна субстантивація).

Субстантивації підлягають навіть прикметники із демінутивними суфіксами (здрибнілості, пестливості) *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-* (*маленький, молоденький, молодесенький, чорнобривенький, буйнесенький, темнісінький*), які виражають суб'єктивну оцінку якості предмета: *Ми вкупочці колись росли, маленькими собі любились* [11, с. 505]; *Утопився б молоденький, щоб не нудить світом* [12, с. 21]; *Всіх покрила темнісінька, як діточок мати* [12, с. 38].

Виразного стилістичного (емоційного) забарвлення надають творах ступеневі форми субстантивованих прикметників на зразок: *найкращий, наймилиший, щонаймолодший* і под., а також слова, що виражають найвищу міру якості без конкретного об'єкта порівняння: *премудрий, препоганий: Найкращая з всього села давненько вже у яр пішла, узявши глечик* [11, с. 493]; *А пан глянув... одвернувся... Пізнав, препоганий* [12, с. 48]. Трапляються також форми (суплетивні) вищого та найвищого ступенів порівняння, які у контексті не мають певного стилістичного навантаження, а вказують на вік, посаду тощо: *А той собі ще меншого туза межі плечі; той меншого, а менший малого* [12, с. 210]; *Той жінку покинув. А той сестру. А найменший – молоду дівчину* [11, с. 346]; *Дивлюсь, цар підходить до найстаршого...* [12, с. 210].

Досить часто субстантивуються повні нестягнені форми прикметників: *Згадаєш, може, молодая, вилиту сльозами мою думу...* [11, с. 582]; *Бо на душу мою встали сильнії чужії* [11, с. 327]; *Одружились мої молодії* [11, с. 598]; *Чи, може, з другою, другуго кохає* [12, с. 10]; *Чому добре умирає, злєс оживає?* [11, с. 360]. Використання повних нестягнених форм прикметників створює колорит експресії, "... якоюсь мірою відтворює собою певну українську мовленнєву мінувшину, національно забарвлену й оригінальну, самобутню" [8, с. 199].

У реченні такі слова займають синтаксичну позицію іменника – виступають підметом, додатком (прямим, непрямим), присудком (іменною частиною), звертанням: *Утомився **вороненький**, іде, спотикнеться* [12, с. 13]; *Добре тому **багатому**: його люди знають* [12, с. 21]; *Мабуть, щось **тяжке, тяжкеє** вимовить хотілось* [11, с. 370]; ***Блаженний** той, хто заплатить за твої кайдани!* [11, с. 330]; *Постривайте, **мої любі**, трошки одпочину* [12, с. 133]. Субстантивовані прикметники, як і звичайні іменники, можуть мати при собі узгоджені означення, виражені прикметниками, числівниками: *А хоч пустять, то з ним, з **препоганим** старим* [11, с. 443]; ***Один** старий одпочине в пишній домовині. **Другий** старий і так собі де-небудь під тином* [11, с. 567]. Субстантивовані прикметники на позначення істот виконують ширші синтаксичні функції, ніж субstantиви з абстрактним значенням (останні фіксуються тільки у функції додатка, зрідка – підмета): *Заспіває **весільної**, а на журбу зверне* [12, с. 29]; *Ані **злого**, ні **доброго** я вже не почую* [11, с. 423]; *Молися ж, серце, помолюсь і я з тобою. Щось **пророче** мені вже зазирає в очі* [11, с. 527].

Т. Шевченко вживає чимало субстантивованих прикметників-історизмів та архаїзмів на зразок: *Яко Бог кара неправих, правим помагає. **Преподобнії** во славі і на тихих ложах радуються славословлять, хвалять ім'я Боже* [11, с. 331]; ***Блаженний** той, хто заплатить за твої кайдани!* [11, с. 330]; *Щось **пророче** мені вже зазирає в очі* [11, с. 527]; *І **примиренному** присняться і люде добрі, і любов, і все добро* [11, с. 563]. Архаїзми використовуються як стилістичний засіб для підкреслення урочистості, піднесеності. Ще більше історизмів на зразок: *Не новий оцея лукавий **лановий*** [11, с. 493]; *У неділю вранці-рано сине море грало, товариство **кошового** на раді прохало* [11, с. 593]; *Вийшов з хати **карбівничий**, щоб ліс оглядіти* [12, с. 43].

Виразальна сила субстантивованих прикметників збільшується при антонімічному зіставленні та при використанні синонімічних рядів із двох і більше субстантивів: *Ані **злого**, ні **доброго** я вже не почую* [11, с. 423] – ***злий** – **добрий***; *Витать над **грішними святою** і всякому добро творить* [11, с. 365] – ***грішний** – **святий***; ***Убогих, нищих...** Возвеличу малих отих рабів німих!* [11, с. 579] – ***убогий, нищий***; *А **трудящий, роботящий, та тихий** до того, та **ласкавий*** [11, с. 538] – ***трудящий, роботящий; тихий, ласкавий***.

Аналізований матеріал свідчить, що субстантивуються переважно якісні прикметники, значно рідше – відносні; випадків субстантивації присвійних прикметників не виявлено. Субстантивуються також порядкові прикметники, найчастіше – утворені від числівників першого десятка: *Уже **третій, і четвертий, і п'ятий** минає – не малий рік*

[12, с. 243]; *Одна давить серце, друга роздирає, а третя тихо, тихесенько плаче...* [12, с. 220].

3-поміж субстантивованих прикметників виокремлюємо слова – назви істот (осіб і тварин) – їх найбільше: **кошовий, премудрий, святий, вороний, сивий**; конкретно-предметні (**буйнесенький, весільна**) та абстрактні (**зле, добре, пророче**).

У межах субстантивованих прикметників – назв осіб найпродуктивнішими виявились семантичні групи на позначення осіб за соціальним статусом (*Чом не спиться багатому сивому, гладкому?* [11, с. 566]; *Убогого не згадують, а того ще й лають* [11, с. 567]; *Оженевся, вони скажуть, голодний і голий, занапастив, нерозумний, молодую волю* [11, с. 490]); зовнішнім виглядом (*Так далеко чорнобривий, не чує, не бачить* [12, с. 33], *Ні, чорнявий не убитий, він живий, здоровий* [12, с. 33]); особливостями характеру, поведінки (*Непевний був Максим отой, брате. А трудящий, роботящий, та тихий до того, та ласкавий...* [11, с. 538]; *(І не встануть з праведними злії з домовини. Діла добрих обновляться, діла злих загинуть* [11, с. 324]); психічним чи фізичним станом (*Не допомгла болящому, бо не допустили* [11, с. 575]); **Весела гуляла, мов ласочка з кубелечка** [11, с. 361].

Повністю субстантивуються прикметники на позначення осіб за професією та родом діяльності (**кошовий, лановий, соцький, лісничий, карбівничий**): *Вийшов з хати карбівничий, щоб ліс оглядіти* [12, с. 43]; *А сам пішов, співаючи, соцькому сказати* [11, с. 416]; *Воно й добре; та на лихо лісничі почули* [12, с. 46].

Неповністю субстантивовані прикметники вказують на вік особи: *Веселії дівчаточка, і досі в старій танцюєте?* [11, с. 421]; *Утопився б молоденький, щоб не нудить світом* [12, с. 21]; *А все за того п'ятака, що вкрав маленьким у дяка, отак Господь мене карає* [11, с. 384]; розумові здібності: *І премудрих немудрі одурять* (с. 317); *І дурень, і мудрий нічого не знає* [1, с. 67]; *Занапастив, нерозумний, молодую волю* [11, с. 490].

Рідше трапляються у Т. Шевченка субстантивовані займенники, дієприкметники та числівники: *Або нашу заспівайте, невольники наші* [11, с. 330]; *В того доля ходить полем* [12, с. 21]; *У всякого і свого чимало* [12, с. 39]; **Окрадені, замучені, в путах умираєм...** [11, с. 325]; *Не вернеться сподіване, не вернеться* [11, с. 377]; *Послухають, розійдуться, обоє раденькі...* [12, с. 50]; *І на призьбі під хатою усі троє сіли* [12, с. 247].

Субстантивації зазнають займенники, співвідносні з прикметником, найчастіше – вказівні **той, цей, такий**, присвійні **наш, свій**, означальні **весь, всякий, інший**: *Той мурує, той руйнує, той неситим*

оком за край світа зазирає [12, с. 202]; Не раз **такому** любо стане, не раз барвінком зацвіте [11, с. 501]; Де **наші** панують? [11, с. 467]; У **всякого** своє лихо, і в мене не тихо [11, с. 321]; Чи то з **іншим** полюбитись, чи то утопитись? [11, с. 449]. Субстантивуючись, займенники прикметникового типу в контексті вказують не на ознаку, а на предмет; уживаються у фіксованій формі роду (частіше – чоловічого і середнього, рідше – жіночого) для позначення назв осіб і середнього – для позначення абстрактних понять: А **моя** свою дитину сама доглядала [11, с. 359]; У **всякого і свого** чимало [12, с. 39]; **Що не своє** розказав вам, а **те**, що приснилось [12, с. 215].

У реченні такі слова виконують синтаксичну функцію, властиву іменникові (підмета чи додатка): У **всіх** була, **всіх** бачила, **всі** повеселіли [11, с. 362]; Догнав **своїх** [12, с. 107]; Так і доля: **того** лама, **того** нагинає [12, с. 131].

Фіксуємо у досліджуваному матеріалі випадки субстантивації дієприкметників (активних і пасивних): Та **прохожих, проїжджачих** у двір закликає та **вареною** частує [11, с. 303]; Отак! отак! добре, діти, мордуйте **скажених** [11, с. 94]; Хоча **лежачого** не б'ють, то і **полежать** не дають ледачому [11, с. 643].

Субстантивовані дієприкметники виявляють загалом ті ж ознаки, що й прикметники: починають позначати особу (**болящий, убитий, проклятий**), предмет (**крадене, оране, немолоченеє**) чи абстрактне поняття (**чуте, пережите**); фіксуються у певному роді й числі, що стають у них незалежними; виступають у реченні у функції підмета чи додатка: Зареготались **нехрещені**... [12, с. 12]; Чи не на **ораному** сіють і просто жнуть, і **немолоченеє** віють [12, с. 237]. Найважливішою причиною субстантивації дієприкметників Г. Гнатюк вважає "достатню інформативну наповненість певних лексем, що дає цілковите розуміння їх семантики без іменника, сприйняття їх як назв субстанції на тлі загальної мовної практики [6, с. 179]. Відповідно до класифікації Г. Гнатюк, яка виділяє 3 ступені субстантивації дієприкметників – повна, неповна, оказіональна [6, с. 167], можемо констатувати, що у Т. Шевченка частіше трапляються повністю і неповністю субстантивовані дієприкметники; випадки оказіональної (контекстуальної) субстантивації – рідкісні.

Продуктивною виявилася у Т. Шевченка і відчислівникова субстантивація, хоча субстантивуються переважно одні й ті ж числівники: **один (одна)**, збірні – **обидва (обидві), обоє, двоє, троє**; зрідка – інші числівники: **Один** утопився у дніпровім гирлі [11, с. 452]; **Дві** тополі високі, **одна одну** хилить [11, с. 440]; Закохалися **обидві** в одного Івана [11, с. 441]; Пропадем **обоє**... [11, с. 424]; Під зеленим дубом не зійшлися усі **троє** [11, с. 441].

На відміну від субстантивації прикметників і займенників прикметникового типу, у субстантивованих числівниках відбуваються зрушення лише в семантиці, а морфологічні й синтаксичні особливості зберігаються. Так, означено-кількісні числівники позначають не точно виражену кількість, а називають особу чоловічої чи жіночої статі; збірні числівники, втрачаючи іменник, з яким вони вживалися, перебирають на себе його функції і також починають позначати особу (осіб).

Таким чином, явище субстантивації в ідіолекті Т. Шевченка виявилось надзвичайно продуктивним; найширше представлена субстантивація прикметників, меншою мірою – займенників, дієприкметників, числівників. Процеси переходу засвідчують складні й різноманітні зв'язки в системі частин мови, розширюють їхні межі, семантичні й стилістичні можливості.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 335 с.
2. Бойко В. М. Морфологія сучасної української літературної мови / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2009. – 223 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Вихованець І. Р. Транспозиція / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 692.
6. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1982. – 248 с.
7. Гринчишин Д. Г. Явище субстантивації в українській мові / Д. Г. Гринчишин. – К. : Наук. думка, 1965. – 112 с.
8. Дудик П. С. Стилістика української мови / П. С. Дудик. – К. : Академія, 2005. – 368 с.
9. Муқан Г. М. Перехідні явища в системі частин мови / Г. М. Муқан // УМЛШ. – 1976. – № 11. – С. 15–22.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
11. Т. Шевченко. Твори : 2 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1966. – 699 с. Т. 1. – 1966. – 699 с.
12. Тарас Шевченко. Кобзар (вибране) / Т. Шевченко. – К. : Рад. шк., 1961. – 695 с.